

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ НАУКИ

УДК 538.97Ф405

ВІДНОШЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ПЕРЕРІЗІВ ІОНІЗАЦІЇ L — ПІДОБОЛОНОК АТОМІВ ВОЛЬФРАМУ ПРИ ЕЛЕКТРОННОМУ УДАРІ

Кандидат фізико-математичних наук Боровий М.О.,
кандидат фізико-математичних наук Іщенко Р.М.

Експериментально досліджено відносно інтенсивність $L\beta_1$ -, $L\beta_{2,15}$ - та $L\beta_3$ - ліній рентгенівського емісійного $L\beta$ - спектру атомів вольфраму при електронному бомбардуванні зразка у діапазоні прискорюючих напруг $U=(13\pm 35)\text{кВ}$. За отриманими даними визначено відношення інтегральних перерізів іонізації L_1 -, L_2 -, L_3 - підоболонки σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 .

The relative intensities of tungsten atoms X-ray emission $L\beta_1$ -, $L\beta_{2,15}$ - and $L\beta_3$ - lines are experimentally investigated at electron bombardment in a range of accelerating voltage $U=(13\pm 35)\text{kV}$. On the basis of the received experimental data the ratios of L_1 -, L_2 -, L_3 - subshells integral ionization cross sections σ_2/σ_1 and σ_3/σ_1 are determined.

Постановка проблеми. Інтегральний переріз іонізації (ІПІ) електронної оболонки є важливою характеристикою процесу взаємодії атома з налітаючою частинкою (фотонем, електроном тощо). Зокрема, при електронному бомбардуванні особливе значення мають ІПІ глибоких К- та L-оболонки, оскільки коректність їх визначення безпосередньо впливає на точність результатів кількісного рентгенівського електроннозондового мікроаналізу. Однак, до цього часу немає єдиного підходу щодо обчислення ІПІ К-оболонки та L_i -підоболонки ($i=1-3$) атомів та іонів в області проміжних ($1.25 < \varepsilon < 4$) та, особливо, біляпорогових ($\varepsilon < 1.25$) енергій налітаючих електронів ($\varepsilon = E/E_i$ — перевищення енергії налітаючого електрона (E) над потенціалом іонізації (E_i) відповідної оболонки чи підоболонки).

Аналіз літературних джерел. Послідовні квантово-механічні розрахунки ІПІ методами збіжного сильного зв'язку (ЗСЗ) та R-матриці фактично обмежуються розглядом процесів іонізації та збудження електронних оболонок атомів легких елементів $Z < 15$ (наприклад, [1-3]). Натомість для $Z > 15$ широко представлено розрахунки, що базуються на теорії збурень, а саме, першому борнівському наближенні. Зокрема, при використанні спотворених плоских хвиль у цьому наближенні досить вдалим є обчислення ІПІ глибоких електронних оболонок багатьох високозарядних іонів в області проміжних та високих енергій налітаючих електронів [4]. Але й до цього часу досить поширеним залишається плоскохвильове борнівське наближення (ПБН). Привабливість саме такого підходу полягає в тому, що він дає відносно простий аналітичний вираз для визначення ІПІ (формула Бете та її модифікації [5]), основними параметрами якого є кількість електронів (n_i) у i -оболонці (підоболонці) та перевищення ε . Однак, дана модель справедлива лише при великих перевищеннях $\varepsilon \gg 1$ (як правило, достатньо $\varepsilon > 4$). Тому для використання формули Бете при проміжних та, особливо, біляпорогових енергіях налітаючого електрона до формули вводять корегуючі функції, що забезпечують погодження розрахунків з відомими експериментальними значеннями ІПІ в області $\varepsilon < 4$, зберігаючи Бете-асимптотику при $\varepsilon \gg 1$. Такий напівемпіричний підхід щодо модифікації формули Бете реалізовано у багатьох роботах (наприклад, [6-8]). Однак, явний вигляд корегуючих функцій в усій області перевищень $\varepsilon > 1$ підібрано лише для К-оболонки, а спроби визначення корекцій для L_i -підоболонки обмежуються областю $\varepsilon > 1.25$. Отже, у біляпороговій області $\varepsilon < 1.25$ для L_i -підоболонки вигляд корегуючих функцій у формулі Бете фактично невідомий. Нарешті, до опису процесу іонізації атома електронним ударом досить широко застосовується і класична модель бінарних співударів (КБС) [9], яка дозволяє отримати аналітичний вираз для ІПІ також у вигляді функції від n_i та ε . Вважається, що модель КБС, як і ПБН, є коректною лише при великих перевищеннях $\varepsilon \gg 1$.

Особливо складним процес біляпорогової іонізації K- та L-оболонки виглядає для атомів важких елементів $Z > 70$ з незаповненими зовнішніми електронними оболонками. У цьому випадку розрахунки ІПІ методами ЗСЗ чи R-матриці взагалі навряд чи можливі через необхідність врахування дуже великої кількості відкритих та закритих каналів розпаду. Отже, задача підбору найбільш вдалих параметрів напівемпіричного опису ІПІ для цієї групи елементів є актуальною. Її розв'язок для ІПІ L_i -підоболонки може бути отриманий через експериментальне визначення відношень інтегральних перерізів σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 ($\sigma_1, \sigma_2, \sigma_3$ — ІПІ L_1-, L_2-, L_3 -підоболонки відповідно), зокрема, за відносною інтенсивністю $L\beta_1$ (перехід L_2-M_4), $L\beta_{2,15}$ ($L_3-N_{3,4}$), $L\beta_3$ (L_1-M_3) та $L\beta_6$ (L_3-N_1) ліній рентгенівського емісійного $L\beta$ -спектру [10]. Хоча такий метод і не дозволяє визначити абсолютні значення ІПІ L_i -підоболонки, однак для з'ясування питання про коректність тієї чи іншої моделі розрахунку ІПІ він є досить чутливим. Особливо це стосується біляпорогової області перевищень ϵ , оскільки істотне зростання відношень σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 при наближенні до порогів дозволяє чіткіше виявити відмінності між теоретичними розрахунками цих відношень у різних наближеннях та експериментом.

Мета роботи. У представленій роботі ставилося за мету проведення експериментального дослідження відношень перерізів іонізації L_1-, L_2-, L_3 -підоболонки атомів вольфраму (W) σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 електронним ударом у діапазоні прискорюючих напруг $U=(13\div 35)$ кВ ($1 < \epsilon < 3$) та порівняння отриманих відношень перерізів з розрахованими за різними моделями.

Основна частина. Рентгенівські емісійні $L\beta$ -спектри W реєструвалися у режимі покрокового сканування (крок $\Delta\theta = (0.01 \div 0.03)^\circ$ — у шкалі енергій $\Delta E=(2\div 4)$ еВ) з заданим числом імпульсів, що накопичуються (N). Необхідність прийнятної тривалості експерименту при біляпороговому збудженні ($U=13-14$ кВ) змусила обмежитися $N=10^4$ імп., що відповідає відносній похибці накопичення імпульсів $dN=1.0\%$; при більш високих напругах ($U=15\div 35$ кВ) $N=4\cdot 10^4$, $\delta N=0.5\%$. Обернена лінійна дисперсія спектрометра в області $L\beta_1$ -лінії — 38 еВ/мм. Отже, при ширині вхідної щілини детектора $d=0.1$ мм абсолютна похибка визначення енергії не перевищувала 4 еВ.

Темними кружками на рис. 1 позначено експериментальні точки, штриховими лініями — компоненти розкладу спектрів та фон, суцільними лініями — суми компонентів розкладу з урахуванням фону. Кожна з ліній $L\beta$ -спектру W апроксимувалася однією функцією Фойгта. Як відомо, короткохвильові $L\beta_{25}$ -сателіти W (на рис. 1 їх позначено як β_{25}) мають двохкомпонентну структуру, тому для їх апроксимації було використано дві функції Фойгта. Крім того, найкраща мінімізація нев'язок досягалася в тому випадку, коли поряд з основними компонентами β — спектру враховувалося існування добре вираженої низькоенергетичної складової β_x . Таким чином, повний $L\beta$ -контур W апроксимувався за допомогою восьми функцій Фойгта (див. рис. 1).

Відносні інтенсивності $L\beta_1-, L\beta_{2,15}-$ та $L\beta_3-$ ліній W визначалися як відношення площ під експериментальними контурами цих ліній. Відносна похибка визначення відносної інтенсивності $L\beta_1-, L\beta_{2,15}-$ та $L\beta_3-$ ліній W за даних експериментальних умов складала (3–4) %.

Запишемо співвідношення між експериментально визначеною відносною інтенсивністю $L\beta_1-, L\beta_{2,15}-$ та $L\beta_3-$ ліній та величинами σ_2/σ_1 і σ_3/σ_1 . Будемо враховувати, що при обробці спектрограм з загальних контурів ліній не виділялися сателіти кратної іонізації, які відповідають радіаційним переходам у LM-, LX-, LMX- та LXY- іонізованих атомах (X, Y=N, O, ...). Тоді, з точністю до сталого спільного множника та з урахуванням усіх корекцій інтенсивності $L\beta_1-, L\beta_{2,15}-$ та $L\beta_3-$ ліній разом з сателітами (у числах фотонів) визначаються за формулами:

$$I(L\beta_{3+S}) = \sigma_1 \frac{\Gamma(\beta_3)}{\Gamma(L_1)}, \quad (1)$$

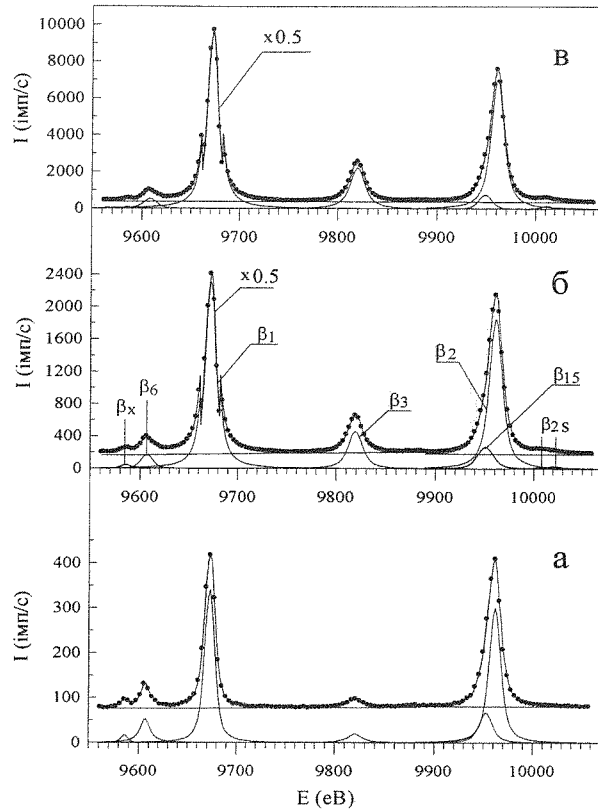

Рис. 1. $L\beta$ - спектри W при значеннях прискорюючих напруг $U=13\text{kV}$ (а), $U=20\text{kV}$ (б), $U=35\text{kV}$ (в)

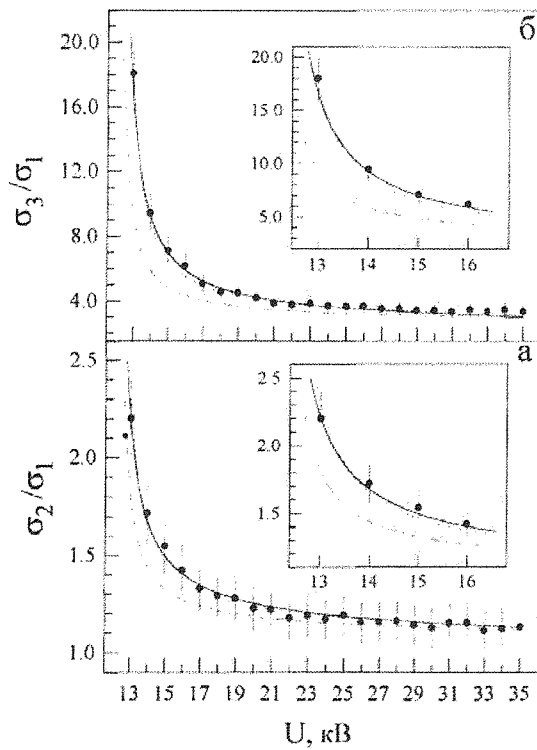

Рис. 2. Відношення інтегральних перерізів σ_2/σ_1 (а) та σ_3/σ_1 (б) атомів W при різних прискорюючих напругах

$$I(L\beta_{1+S}) = (\sigma_2 + \sigma_1 f_{12}) \frac{\Gamma(\beta_1)}{\Gamma(L_2)}, \quad (2)$$

$$I(L\beta_{2,15+S}) = [\sigma_3 + \sigma_2 f_{23} + \sigma_1 (f_{13} + f_{12} f_{23})] \frac{\Gamma(\beta_{2,15})}{\Gamma(L_3)}, \quad (3)$$

де $\Gamma(\beta_3)$, $\Gamma(\beta_1)$, $\Gamma(\beta_{2,15})$ — парціальні ширини L_1 -, L_2 - та L_3 - рівнів, що відповідають радіаційним переходам L_1-M_3 ($L\beta_3$), L_2-M_4 ($L\beta_1$) та $L_3-N_{3,4}$ ($L\beta_{2,15}$);

f_{12} — вихід переходів Костера–Кроніґа (КК) типу L_1-L_2X ;

f_{13} — вихід КК- переходів типу $L_1-L_3M_5$ та L_1-L_3X ;

f_{23} — вихід КК- переходів типу L_2-L_3X ;

$\Gamma(L_1)$, $\Gamma(L_2)$, $\Gamma(L_3)$ — повні ширини L_1 -, L_2 - та L_3 - рівнів, відповідно.

У формулах (1)–(3) враховано, що початкова вакансія у L_1 - підоболонці створюється лише за рахунок прямої іонізації електронним ударом, у L_2 - підоболонці — як за рахунок прямої іонізації, так і автоіонізації через КК- переходи L_1-L_2X (в останньому випадку створені двовакансійні стани є початковими для L_2X - сателітів, що накладаються на діаграмну $L\beta_1$ - лінію). Генерація вакансій у L_3 - підоболонці шляхом прямої іонізації доповнюється КК- переходами $L_1-L_3M_5$ та КК- каскадом L_1-L_2X , L_2X-L_3XY . Як і у випадку $L\beta_1$ - лінії, L_3M_5 -, L_2X - та L_3XY - стани є початковими для відповідних сателітів, які рееструються разом з $L\beta_{2,15}$ - лініями. Розв'язуючи систему рівнянь(1)–(3), отримуємо:

$$\frac{\sigma_2}{\sigma_1} = h \frac{\Gamma(L_2)\Gamma(\beta_3)}{\Gamma(L_1)\Gamma(\beta_1)} - f_{12}, \quad (4)$$

$$\frac{\sigma_3}{\sigma_1} = g \frac{\Gamma(L_3)\Gamma(\beta_3)}{\Gamma(L_1)\Gamma(\beta_{2,15})} - \frac{\sigma_2}{\sigma_1} f_{23} - f_{13} - f_{12} f_{23}, \quad (5)$$

де

$$h = \frac{I(L\beta_{1+S})}{I(L\beta_{3+S})}, \quad g = \frac{I(L\beta_{2,15+S})}{I(L\beta_{3+S})}. \quad (6)$$

У розрахунках за формулами (4-5) використовувалися перевірені значення радіаційних ширин ліній $\Gamma(\beta_1)$, ширин L_2 -, L_3 - рівнів $\Gamma(L_2)$, $\Gamma(L_3)$ та виходів f_{ij} . Також при розрахунках було використано уточнені нами значення ширини L_1 - рівня та виходів f_{12} , f_{13} для атомів W з урахуванням існування КК- переходів типу $L_1-L_3M_5$ [11]. Враховуючи точність визначення цих величин, відносна похибка розрахунку σ_2/σ_1 за формулою (4) складає $(8 \div 10)\%$, а розрахунку σ_3/σ_1 за формулою (5) — $(13 \div 15)\%$.

Важливо відзначити, що при інтерпретації результатів, отриманих за умов електронного бомбардування товстих мішеней, необхідно враховувати зменшення енергії пучка електронів при заглибленні у речовину зразка. Один із можливих розв'язків цієї задачі полягає у використанні ефективної енергії електронів E_{eff} , яка була б моноенергетичним еквівалентом іонізуючої дії електронів пучка у процесі зменшення їх енергії від $E_0=eU$ (e — заряд електрона) до E_1 . Такий підхід, перевірений експериментально [12], було використано і в даній роботі: для кожної з L_1 - підоболонки розраховувалися ефективні енергії E_{eff} .

Штриховою лінією на рис. 2 вказано результат розрахунку σ_2/σ_1 і σ_3/σ_1 у моделі класичних бінарних співударів КБС [9], а штрих-пунктирною — за напівемпіричною формулою [8]. Як видно з рис. 2, в області прискорюючих напруг $U \approx 17$ кВ ($i \approx 1.4$) розбіжності між результатами розрахунків та експеримен-

тальними значеннями σ_2/σ_1 і σ_3/σ_1 (точки на рис. 2) не виходять за межі похибок експерименту. Однак, при наближенні до порогів іонізації L_1 - підоболонки відмінності між даними обчислень за моделлю КБС та напівемпіричною формулою істотно зростають, досягаючи 30% для σ_2/σ_1 та 70% для σ_3/σ_1 при $U=13$ кВ. Несподіваним є те, що при зменшенні прискорюючої напруги величини σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 , розраховані за моделлю КБС, значно краще співвідносяться з даними експерименту, ніж результати розрахунків за напівемпіричною формулою. Вважається, що застосування моделі КБС є виправданим при великих перевищеннях. Отже, питання про границі застосування моделі КБС не є остаточно з'ясованим. Тому отримане у даній роботі добре узгодження розрахованих та експериментально визначених відношень σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 для L_1 - підоболонки W свідчить про необхідність додаткового розгляду можливостей застосування моделі КБС у біляпороговій області. Що стосується напівемпіричної формули, то узгодження з експериментом є непоганим, особливо у біляпороговій області.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі експериментально отриманих значень відносної інтенсивності $L\beta_1$ -, $L\beta_{2,15}$ - та $L\beta_3$ - ліній рентгенівського емісійного $L\beta$ - спектру W визначено відношення ІПІ L_1 - підоболонки σ_2/σ_1 та σ_3/σ_1 в області перевищень $1 < \varepsilon < 3$. З'ясовано, що залежність відношень σ_2/σ_1 і σ_3/σ_1 від енергії бомбардуючих електронів добре описується у наближенні класичних бінарних співударів [9] та за допомогою напівемпіричної формули [8], яка може бути рекомендована до застосування при обчисленнях ІПІ L_1 - підоболонки атомів важких елементів $Z > 70$.

Література

1. Takeshi K. Single-differential and integral cross sections for electron-impact ionization for the damage of carbon clusters irradiated with x-ray free-electron lasers // *Phys. Rev. A.* — 2010. — V. 81. — 023201(7).
2. Mozejko P. Calculations of electron impact ionizations cross section for simple biomolecules: Formic and acetic acids // *European Physics Journal.* — 2007. — V. 144. — P. 233–237.
3. Yang N., Jiang J., Chen-Zhang D. Differential and integral cross section for electron impact excitation of lithium // *Chinese Physics Letters.* — 2010. — V. 27, № 11. — P. 3401–3409.
4. Bartlett P.L., Stelbovics A.T. Electron-impact ionization cross section for elements $Z=1$ to $Z=54$ // *Atom. Data and Nucl. Data Tables.* — 2004. — V. 86, №2. — P. 235–265.
5. Iriarte D.J., Di Rocco H.O. Electron impact ionization cross-sections for atoms and ions: a semiempirical study of trends and regularities // *II. Nuovo Cimento.* — 1998. — V. 20D, № 6. — P. 731–748.
6. Bernshtam V.A., Ralchenko Yu.V., Maron Y. Empirical formula for cross section of direct electron-impact ionization of ions // *J. Phys. B.* — 2000. — V. 33, № 22. — P. 5025–5032.
7. Szluinska M., Van Reeth P., Larichia G. Empirical scaling of positron- and electron-impact ionization cross section // *J. Phys. B.* — 2002. — V. 35, № 14. — P. 4059–4067.
8. Borovoy M.O., Ischenko R.M., Shyyanovkyi V.I. Integral cross sections of ionization of L -subshells of tungsten atoms under electron bombardment near energetic threshold // *Ukrainian journal of physics.* — 2004. — V. 49, №1. — P. 21–25.
9. Gryzinski M. Classical theory of atomic collisions. I. Theory of inelastic collisions // *Phys. Rev.* — 1965. — V. 138, № 2A. — P. 336–358.
10. Каразия Р. Введение в теорию рентгеновских и электронных спектров свободных атомов. — Вильнюс: Мокслас, 1987. — 276 с.
11. Боровой Н.А., Иценко Р.Н., Шияновский В.И. Парциальная ширина L_1 -уровня, связанная с переходом Костера-Кронига $L_1-L_3M_3$ в атомах элементов W, Re, Os, Ir, Pt // *Оптика и спектроскопия.* — 2003. — Т. 95, № 4. — С. 566–570.
12. Шияновский В.И. Встряска и прямые соударения в атомах при фотоионизации, β -распаде и ионизации электронным ударом // *Журнал экспериментальной и теоретической физики.* — 1989. — Т. 95, № 2. — С. 467–474.